

Marta Giza

Uniwersytet Papieski Jana Pawła II w Krakowie

SYTUACJA ROMÓW W MAŁOPOLSCE JAKO PRZYKŁAD SPOŁECZNEGO WYKLUCZENIA

Abstract Roma community in Małopolska county as an example of social exclusion. Social exclusion is linked to limited opportunities in meeting either individual or social community needs. The most significant factors leading to marginalisation are considered to be poverty, health and wellbeing. Those factors are then linked to the situation of labour market and its indicators such as: unemployment, homelessness and disability. The situation of Roma Community in Poland after 1989 was very difficult. It resulted in severe criticism reports published by international organisations which carried on research on those ethnic minorities that applied for UE membership. The first real attempt of how to resolve Roma Community problems was the Pilot Study of Roma Community in Małopolska County in 2001. This program became successful and was recognised by Polish society which resulted in continuing it all over the country. This paper describes the present situation of Roma Community living in Małopolska County, who experienced 13 years of integration practices especially in relation to education, employment and positive attitude coming from the rest of society.

Sytuacja Romów w Małopolsce jako przykład społecznego wykluczenia. Wykluczenie społeczne wiąże się z ograniczeniem możliwości zaspokajania własnych potrzeb przez pewne jednostki bądź grupy społeczne. Za czynniki w największym stopniu łączące się z marginalizacją uznaje się ubóstwo oraz sytuację zdrowotną. Te z kolei związane są z sytuacją na rynku pracy i związanymi z nią problemami: bezrobociem, bezdomnością, niepełnosprawnością. Sytuacja Romów w Polsce po roku 1989 była bardzo trudna, co znalazło swój wyraz w krytycznych raportach międzynarodowych organizacji, zajmujących się badaniem sytuacji tej etnicznej mniejszości w państwach aspirujących do członkostwa w UE. Pierwszą konkretną próbą rozwiązania problemów tej grupy był Pilotażowy program na rzecz społeczności romskiej w województwie małopolskim ustanowiony w 2001 roku.

Pozytywny odbiór społeczny programu sprawił, że działania były kontynuowane na obszarze całej Polski. Artykuł przedstawia aktualną sytuację Romów zamieszkujących Małopolskę po 13 latach działań programów integracyjnych, szczególnie w wymiarze związanym z edukacją, zatrudnieniem oraz sposobem odbierania tej grupy przez resztę społeczeństwa.

Keywords Roma community, social exclusion, ethnic minority, social integration

Romowie, wykluczenie społeczne, mniejszość etniczna, integracja

Romowie¹ stanowią mniejszość etniczną oficjalnie uznaną przez państwo polskie². Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011 podaje, iż 16 tysięcy osób deklaruje narodowość romską (10 tysięcy osób uważa się za narodowość jedynie romską)³. Są to jednak dane bardzo zaniżone. Raport dla Sekretarza Generalnego Rady Europy z realizacji przez Rzeczpospolitą Polską postanowień Konwencji Ramowej Rady Europy o ochronie mniejszości narodowych stwierdza, iż około 20–30 tysięcy osób należy do tej społeczności⁴. Najwięcej Romów zamieszkuje województwa: małopolskie, dolnośląskie, śląskie, mazowieckie, wielkopolskie oraz łódzkie. Romowie są społecznością niejednorodną – występują różnice pomiędzy poszczególnymi grupami w obrębie języka (dialekty języka romani), organizacji społecznej, obyczajów, zajmowanego terytorium oraz statusu ekonomicznego. W Polsce zamieszkują cztery grupy Romów: Polska Roma, Romowie Karpaccy (Bergitka Roma), Kelderasze i Lowarzy. Z uwagi na dzielące je różnice grupy te rzadko wzajemnie się wspierają.

Romowie w przeszłości prowadzili wędrowny tryb życia. Zajmowali się głównie handlem końmi, kowalstwem, kotlarstwem, muzykowaniem i wróżbiarstwem. W 1964 roku władze PRL wprowadziły zakaz wędrowania taborami połączony z akcją osiedleńczą, zmieniając tym samym wielopokoleniowe tradycje Romów. Prowadzone na skalę ogólnopolską działania osiedleńcze zaowocowały utworzeniem gett, usytuowanych zazwyczaj w najgorszych dzielnicach miejskich. Zmiana tradycyjnego stylu życia oraz postępujące uprzemysłowienie kraju prawie całkowicie wyparło zawody, dzięki którym Romowie się utrzymywali. Komunistyczne władze próbowały nakłonić Romów do uprawy roli, tworząc romskie pegeery. Eksperymenty te jednak zakończyły się fiaskiem, głównie z tego powodu, iż zaangażowanie się w rolnictwo było całkowicie niezgodne z romską mentalnością i tradycjami. Romowie pracowali w hutach, zakładach i fabrykach, głównie jako pracownicy niewykwalifikowani. Utracili oni jednak i tę pracę w związku z transformacjami w 1989 roku, związanymi z restrukturyzacją przemysłu i likwidowaniem

¹ Nazwa „Romowie” została wprowadzona na I. Światowym Kongresie Romów w Londynie w 1971 roku, w miejsce powszechnie dawniej używanej nazwy „Cyganie”, by zlikwidować negatywne skojarzenia związane ze starą nazwą. Por. A. Bartosz, *Nie bój się Cygana*, Sejny 1994, s. 65.

² Ustawa z dnia 6 stycznia 2005 r. o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz języku regionalnym, isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU20050170141 (5.11.2014).

³ Por. Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011. Raport z wyników, Warszawa 2012, s. 119, http://stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/lud_raport_z_wynikow_NSP2011.pdf (4.11.2014).

⁴ J. Palewicz-Kwiatkowska, *Wpływ aktywności finansowej Unii Europejskiej na położenie społeczne Romów w Polsce*, Kraków 2013, s. 76 [dalej: WAFUE].

państwowych przedsiębiorstw⁵. Obecnie ci, którzy szczególnie dobrze poradzi sobie w dynamicznie zmieniającej się rzeczywistości, zajmują się głównie handlem detalicznym. Katalog przedsiębiorstw romskich z 2010 roku prezentuje prowadzone przez Romów firmy. Wśród wymienionych najwięcej jest przedsiębiorstw zajmujących się sprzedażą oraz usługami remontowo-budowlanymi i transportowymi. Romowie świadczą również usługi w zakresie kowalstwa artystycznego czy też usługi estradowe, kontynuując w ten sposób swoją tradycję⁶.

Jednak zdecydowana większość tej społeczności pozostaje bez pracy w stopniu, który urzędowo uznawany jest za trwały. Sytuacja materialna Romów sprawia, że są oni wieloletnimi beneficjentami pomocy społecznej, co negatywnie wpływa na wzrost ich aktywności zarobkowej. Negatywna jest też ocena społeczna tego typu wsparcia, które w powszechnym odczuciu jest rozumiane jako wykorzystywanie przez Romów publicznych pieniędzy, co z oczywistych względów utrudnia wzajemne porozumienie.

Z problemem trwałego bezrobocia i wynikających z niego konsekwencji w postaci stale pogarszającej się sytuacji mieszkaniowej, edukacyjnej, zdrowotnej i kulturowej wiąże się problem wykluczenia społecznego.

1. ZAKRESY WYKLUCZENIA SPOŁECZNEGO

Termin „wykluczenie społeczne” jest rozmaicie definiowany z powodu akcentowania któregoś z czynników uznawanych za przyczynę występowania nierówności społecznej. Dla potrzeb tego artykułu przyjęto następującą definicję, którą podaje Narodowa Strategia Integracji Społecznej dla Polski: „Wykluczenie społeczne to brak lub ograniczenie możliwości uczestnictwa, wpływania i korzystania z podstawowych instytucji publicznych i rynków, które powinny być dostępne dla wszystkich, a w szczególności dla osób ubogich”⁷. Do grup podatnych na wykluczenie społeczne zaliczono w tym dokumencie romską mniejszość etniczną. Romowie wymienieni są na końcu dość długiej listy, co sprawia wrażenie, jakby przejawiała się u nich większość problemów grup wymienionych na wcześniejszych pozycjach. Są to m.in.: dzieci i młodzież pochodzące ze środowisk zaniedbanych, kobiety pozostające poza rynkiem pracy, osoby o niskich kwalifikacjach, osoby bezrobotne, osoby żyjące w bardzo trudnych warunkach mieszkaniowych⁸.

Sytuację tej mniejszości etnicznej pogarszają jeszcze panujące w społeczeństwie stereotypy, które negatywnie przedstawiają niemalże każdą dziedzinę romskiej aktywności. Jak pokazały wyniki CBOS-u z lutego 2014 roku, Romowie są najbardziej nielubianą przez Polaków narodowością (55 proc. respondentów)⁹. Optymistyczna jest jednak tendencja spadkowa wyników tego typu sondaży, która świadczy o tym, że z roku na

⁵ Por. L. Mróz, *Od Cyganów do Romów. Z Indii do Unii Europejskiej*, Warszawa 2007, s. 205–226.

⁶ Por. A. Machnik-Pado, M. Kudłacz, *Katalog przedsiębiorstw romskich*, Kraków 2010.

⁷ Narodowa Strategia Integracji Społecznej, pkt 4, <http://www.fundusze-strukturalne.gov.pl/informator/npr2/dokumenty%20strategiczne/Narodowa%20Strategia%20Integracji%20Społecznej.pdf> (20.06.2015).

⁸ Narodowa Strategia Integracji Społecznej, pkt 7.

⁹ Por. *Stosunek Polaków do innych narodów*, Warszawa 2004, Komunikat z badań CBOS, nr 20/2014, http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2014/K_020_14.PDF (5.11.2014).

rok poprawia się stosunek do tej narodowości. Jak wynika z badań, w latach 90. niechęć do Romów deklarowało 75 proc. respondentów¹⁰. Siła oddziaływania stereotypów w kontaktach większości społeczeństwa z Romami widoczna jest w badaniach przeprowadzonych na terenie małopolskich miast i wsi¹¹, których analiza wykazała, iż pomimo wielopokoleniowego, bliskiego współżycia obu grup Romowie postrzegani są wciąż jako obcy. Wśród respondentów brak jest wiedzy o kulturze romskiej, jak również motywacji do jej uzyskania. Takie postrzeganie romskiej mniejszości prowadzi do konfliktów o różnym stopniu nasilenia – od biernej niechęci aż po eskalację agresji w sytuacjach kryzysowych. Wziąwszy pod uwagę fakt, że największa liczba osób czerpie informacje na temat Romów ze środków masowego przekazu, które przekazują głównie relacje ze szczególnie dramatycznych przejawów koegzystencji, nie dziwi kumulowanie się wzajemnych uprzedzeń.

Zarysowane powyżej problemy w sposób szczególny dotyczą grupy Romów zamieszkujących Małopolskę, na której terenach żyje ok. 6 tys. osób; najwięcej w powiatach: nowosądeckim, limanowskim i nowotarskim. Około jedną czwartą tej populacji stanowi grupa Romów Karpaccich, zwanych też Bergitka Roma. Grupa ta przybyła do Polski z Węgier i Słowacji – migracje zaczęły się już w XV wieku. Ten odłam romskiej społeczności rozpoczął osiadły tryb życia już w XVIII wieku. Osiedlenie wiązało się z koniecznością połączenia wymogów życia zgodnego z romską tradycją, której sposób postępowania określał niepisany kodeks zwany *Romanipen*, z wymogami stałego współżycia z odmienną kulturowo społecznością. Dla innych grup romskich (które przestrzegają kodeksu) było to równoznaczne ze skalaniem¹² i w konsekwencji oznaczało wykluczenie z większej romskiej wspólnoty. To wewnętrzne wykluczenie szczególnie dotkliwie odbiło się na jakości życia Romów z Bergitki, którzy nie mogli liczyć na wsparcie reszty romskiej społeczności. Bergitka Roma w większości zajmowała się pracą fizyczną w państwowych zakładach i została niemal w całości pozbawiona możliwości zarobkowania wraz z prywatyzacją i likwidacją tego typu przedsiębiorstw. Współcześnie większość z nich nadal jest bezrobotna. Podstawowym źródłem utrzymania całych rodzin są renty i emerytury oraz zasiłki społeczne. Za przyczynę tego stanu rzeczy uważa się przede wszystkim brak odpowiedniego wykształcenia, choć istotną rolę odgrywają również wewnętrzne i zewnętrzne czynniki wynikające głównie z różnic kulturowych¹³. Materialna i edukacyjna sytuacja Bergitki Roma wpływa na warunki mieszkaniowe tej grupy oraz pośrednio na ich sytuację zdrowotną. Głębokie różnice jakości życia pomiędzy tą grupą a większością społeczeństwa sprawiają, że dość często dochodzi do sytuacji konfliktowych pomiędzy obiema grupami. Konflikty wynikają m.in. ze sposobu pozyskiwania pieniędzy przez romską społeczność, która nie wzbrania się przed

¹⁰ *Stosunek Polaków do innych narodów*, dok. cyt.

¹¹ Por. M. Leśniak, *Edukacja, zatrudnienie, kultura-kierunki integracji małopolskich Romów*, [w:] *Kierunki integracji małopolskich Romów*, red. M. Leśniak, S. Sorys, Kraków 2014, s. 100–103 [dalej: KIMR].

¹² W kulturze romskiej „skalanie” jest skutkiem wykroczenia przeciwko zasadom romskiej obyczajowości. Oznacza to, że człowiek, który dopuści się zakazanej przez tabu *mageripen* czynności lub w inny sposób złamie obowiązujące normy, staje się skalany, czyli nieczysty. Skalania mają różną rangę oraz okres trwania. Nakładanie oraz uwalnianie od nich należy do kompetencji głównego przywódcy danej grupy Romów. Por. J. Ficowski, *Cyganie polscy*, Warszawa 1953, s. 143.

¹³ Takim kulturowym czynnikiem może być np. odmienny system wartości, którego skutkiem jest m.in. inne podejście do pracy w kulturze romskiej niż w reszcie społeczeństwa.

procederami groźnymi dla zdrowia wszystkich mieszkańców, np. odzyskiwaniem metali na sprzedaż poprzez wypalanie sprzętu elektrycznego na zabudowanych terenach. Jak zauważa Małgorzata Leśniak, to o tej grupie najczęściej piszą media, czego skutkiem jest projektowanie typowych dla niej problemów na resztę romskiej społeczności, co sprzyja ugruntowywaniu się negatywnego stereotypu¹⁴.

2. PROGRAMY INTEGRACJI SPOŁECZNEJ DLA ROMÓW

Romowie stanowią obecnie największą mniejszość etniczną w krajach Unii Europejskiej. Choć prawie niemożliwe jest dokładne oszacowanie liczebności tej grupy, to jednak przyjmuje się, że romska społeczność liczy około 10–12 milionów osób¹⁵. Większości Romów w UE dotyczą te same problemy: wysokie bezrobocie, niewystarczający poziom edukacji oraz słaby dostęp do opieki zdrowotnej. Ich uniwersalny charakter oraz brak poprawy sytuacji tej społeczności pomimo podejmowanych przez poszczególne rządy państw członkowskich działań, domagało się wspólnych rozwiązań polityczno-prawnych. Przygotowano więc szereg dokumentów i opracowano programy pomocowe, które – dysponując dużymi funduszami – miały za zadanie walkę z ubóstwem i marginalizacją społeczną, poprzez zastosowanie rozwiązań wspierających i przyspieszających procesy integracji¹⁶. Integracja rozumiana jako „przystosowanie obu kultur, wzajemna akceptacja współobecności jednostek i całych grup w pewnej przestrzeni społecznej”¹⁷ zakłada, przynajmniej w teorii, zachowanie naturalnej odmienności kulturowej grup mniejszościowych, które mogą w pełni korzystać z dobrodziejstw ekonomiczno-społecznych, kultywując jednocześnie własne tradycje.

Polska, która w 1994 roku złożyła oficjalny wniosek o członkostwo w UE, wzięła tym samym na siebie obowiązek poprawy sytuacji społecznej mniejszości etnicznych zamieszkujących jej terytorium. W związku z tym w 1997 roku przygotowano dokument Narodowa Strategia Integracji Społecznej, w którym opisano przyczyny i charakter zagrożeń szeregu grup narażonych na społeczne wykluczenie. Zwrócono uwagę na politykę społeczną poprzedniego ustroju, która poprzez dezintegracyjny charakter prowadzonych działań socjalnych, doprowadziła do głębokiego społecznego zróżnicowania. W dokumencie zwrócono uwagę na fakt, iż dotknięte marginalizacją grupy stają się coraz mniej zdolne do podjęcia własnej aktywności. Polityka integracyjna miała za zadanie przeciwdziałanie skutkom omówionych powyżej zjawisk poprzez m.in. pobudzenie aktywności własnej grup zagrożonych¹⁸.

Powstanie programów integracji społeczności romskiej z resztą społeczeństwa obywatelskiego zostało niewątpliwie przyspieszone w związku z ostrą krytyką sytuacji

¹⁴ Por. KIMR, s. 109.

¹⁵ Por. Komisja Europejska, *Przełamać zaklęty krąg wykluczenia Romów*, 08.04.2010, [w:] http://ec.europa.eu/news/employment/100408_pl.htm (15.11.2014).

¹⁶ Por. *Narodowa Strategia Integracji Społecznej dla Polski* [dalej: NSIS], s. 11n, <http://www.mpips.gov.pl/userfiles/File/mps/NSIS.pdf> (10.11.2014).

¹⁷ T. Paleczny, *Interpersonalne stosunki międzykulturowe*, Kraków 2007, s. 168.

¹⁸ Por. NSIS (13.11.2014).

Romów w Polsce, zawartą m.in. w raporcie *Wyjazd do Polski: Projekt romski* przygotowanym przez Jenny Beesley i przedstawionym brytyjskiemu rządowi¹⁹.

Joanna Palewicz-Kwiatkowska w swej książce *Wpływ aktywności finansowej Unii Europejskiej na położenie społeczne Romów w Polsce* tak streszcza zawartość tego raportu: „Z raportu jednoznacznie wynika, że sytuacja Romów zamieszkujących podgórskie tereny województwa małopolskiego jest bardzo niekorzystna. Autorka raportu odnosi się między innymi do katastrofalnej sytuacji socjalnej, a także problemów zdrowotnych Romów Karpackich. Stwierdza w nim, że warunki mieszkaniowe Romów z obszaru Nowego Sącza i okolic są gorsze niż w Południowej Afryce dwadzieścia lat temu”²⁰.

W rezultacie krytyki ze strony organów UE władze polskie zdecydowały się w 2001 roku na wdrożenie Pilotażowego programu rządowego na rzecz społeczności romskiej w województwie małopolskim. Program ten miał obejmować powiaty: limanowski, nowosądecki, nowotarski i tatrzański oraz miasto Nowy Sącz, gdzie zamieszkują Romowie z grupy Bergitka, a także Tarnów, zamieszkały głównie przez Polską Romę. Jak zapisano w dokumencie sprawozdawczym z realizacji tego programu, na tym obszarze zamieszkuje 8,7 proc. wszystkich Romów mieszkających w Polsce²¹. Integracyjny charakter tego programu nie mógł z oczywistych przyczyn zostać zrealizowany w przeciągu zaplanowanych dwóch lat czasu jego trwania. Dlatego od początku traktowany był jako wstęp do programów ogólnopolskich. Program pilotażowy miał za zadanie możliwie gruntownie zbadać przyczyny i skali występowania problemów, jak i wskazać na realne sposoby ich przeciwdziałania. W sprawozdaniu z jego realizacji stwierdzono, że jednostki samorządu terytorialnego nie są w stanie sprostać wielkości występujących problemów. Konieczne jest więc, by kierowane do Romów działania miały charakter programów administrowanych centralnie. Poziom ubóstwa romskiej społeczności został skorelowany z niskim poziomem jej wykształcenia, przy czym wskazano na wyjątkowo niski stopień frekwencji dzieci objętych obowiązkiem szkolnym. Ponadto potwierdzono występowanie wszystkich omówionych powyżej negatywnych zjawisk, czyli: bezrobocia, złych warunków mieszkaniowych, złego stanu zdrowia, niskiego poziomu higieny oraz małej aktywności zawodowej i społecznej Romów. W działaniach podjętych w ramach tego programu wzięli udział przedstawiciele romskiej społeczności, głównie zaangażowani w romskich organizacjach.

Wśród działań podjętych w zakresie edukacji za najważniejsze uznano przeznaczenie środków finansowych na szkolne wyprawki dla romskich uczniów, zajęcia wyrównawcze oraz logopedyczne, dofinansowanie edukacji dzieci w zerówkach. Innowacyjny charakter miało stworzenie nowych miejsc pracy w szkolnictwie dla asystentów edukacji romskiej oraz nauczycieli wspomagających. Program przeciwdziałania bezrobociu skupiał się na motywowaniu Romów, by przygotowywali się do wykonywania prac poszukiwanych na rynku, co jednak – z uwagi na ich braki edukacyjne, jak również wysoki poziom ogólnego bezrobocia w zamieszkiwanych przez Romów miejscowościach – nie mogło

¹⁹ J. Beesley, *Wyjazd do Polski: Projekt romski*, 1999, [w:] WAFUE, s. 86.

²⁰ WAFUE, s. 87.

²¹ Por. *Sprawozdanie z realizacji Pilotażowego programu rządowego na rzecz społeczności romskiej w województwie małopolskim na lata 2001–2003*, <http://mniejszosci.narodowe.mac.gov.pl/mne/romowie/program-na-rzecz-spole/pilotazowy-program-rza/6723,Sprawozdanie-z-realizacji-Pilotazowego-programu-rzadowego-na-rzecz-spolcznosci-.html> (10.11.2014).

przynieść pozytywnych efektów. Wsparcie finansowe umożliwiło natomiast poprawę sytuacji bytowej w zakresie warunków mieszkaniowych. Wykonywane były m.in. remonty mieszkań, doprowadzano energię elektryczną, regulowano własności gruntów i budowano mieszkania socjalne. W zakresie poprawy bezpieczeństwa przeprowadzane były głównie szkolenia na temat wysokiej szkodliwości społecznej przestępstw popełnianych na tle rasowym. Program pilotażowy obejmował również promocję kultury romskiej, a jednym z jego celów było podkreślenie wielokulturowości regionu²².

Program został pozytywnie przyjęty i oceniony przez romską społeczność, choć nie we wszystkich zakresach udało się zainicjować skuteczne oddziaływanie. Szczególnie obiecujące efekty uzyskano w dziedzinie edukacji. Zaobserwowano poprawę frekwencji uczniów w szkole oraz lepsze zrozumienie dla ich problemów ze strony szkolnej administracji. Romowie dzięki pomocy asystentów romskich dostrzegli znaczenie wykształcenia w poprawie szans zawodowych swoich dzieci. Niewiele natomiast udało się zrobić w zakresie większej dostępności opieki zdrowotnej oraz możliwości podjęcia pracy dla tej mniejszości. Tylko w pięciu miejscowościach: Krościenku nad Dunajcem, Nowym Sączu, Ochotnicy Dolnej, Szczawnicy i Tarnowie zatrudniono pielęgniarkę środowiskową, która miała pracować na romskich osiedlach²³. Nie udało się również pozyskać nowych miejsc pracy dla tych Romów, którzy odbyli kursy przeszkolenia zawodowego.

Program na rzecz społeczności romskiej w Polsce na lata 2004–2013 kontynuował prace programu pilotażowego. Wyznaczono w nim 8 dziedzin wsparcia, uznając edukację za priorytet. Pozostałe zakresy to: poprawa wzajemnych stosunków Romów z resztą społeczeństwa obywatelskiego, praca, zdrowie, sytuacja bytowa, bezpieczeństwo, kultura i zachowanie romskiej tożsamości etnicznej oraz wiedza o społeczności romskiej²⁴. Pełnomocnik wojewody małopolskiego do spraw mniejszości etnicznych i narodowych Elżbieta Mirga-Wójtowicz podaje, iż w Małopolsce w latach 2001–2012 koszty związane z programem na rzecz Romów wyniosły 27 mln złotych. Rocznie składanych było ok. 200 aplikacji, z których finansowanie uzyskiwała średnio połowa projektów. Jej zdaniem były one skierowane głównie na realizację bieżących potrzeb. Zbyt mało było przedsięwzięć przynoszących długofalowe efekty w postaci wzrostu zaangażowania romskiej społeczności w poprawę swojej sytuacji społecznej²⁵.

Reasumując, ewaluacja programu pokazała jego mocne i słabe strony. Do pozytywów należy zaliczyć poprawę w zakresach edukacji, sytuacji bytowej, zachowania tradycji i kultury. Pozostałe oddziaływania wspierające nie przyniosły znaczących zmian w stosunku do sytuacji wyjściowej. Za szczególnie nietrafione Romowie uważają działania związane z przeciwdziałaniem bezrobociu²⁶.

²² *Sprawozdanie z realizacji Pilotażowego programu rządowego...*, dz. cyt.

²³ *Sprawozdanie z realizacji Pilotażowego programu rządowego...*, dz. cyt.

²⁴ Por. *Program integracji społeczności romskiej w Polsce na lata 2004–2013*, <http://mniejszosci.narodowe.mac.gov.pl/mne/romowie/program-integracji-spol/8303,Program-integracji-spolesznosci-romskiej-w-Polsce-na-lata-2014-2020.html> (10.12.2014).

²⁵ Por. Biuletyn Regionalnego Ośrodka Polityki Społecznej w Krakowie, „es.O.es” 2013, nr 3 [dalej: es.O.es].

²⁶ Por. KIMR, s. 119.

3. AKTUALNA SYTUACJA ROMÓW W MAŁOPOLSCE

Na podstawie raportów przygotowywanych przez organy samorządowe i organizacje romskie można przedstawić aktualną sytuację Romów zamieszkujących tereny Małopolski. Na jej obraz składa się kilka czynników. W powszechnej ocenie za najważniejsze uważane są: edukacja, praca i zdrowie, bowiem w najwyższym stopniu informują o integracji społecznej. Jej poziom, bardzo odbiegający od norm charakterystycznych dla ogółu społeczeństwa w danym kraju, świadczy o skali zagrożeń wykluczeniem społecznym. Jak wykaże poniższa analiza, warunki życiowe Romów są znacznie gorsze od poziomu egzystencji przeciętnego Polaka.

3.1. EDUKACJA

Romska mniejszość etniczna jest bardzo słabo wykształcona. Pomimo licznych programów pomocowych organizowanych przez Państwo część tej społeczności nadal jest analfabetami (w starszym pokoleniu nawet 90 proc.). Raport *Romowie – bezrobocie. Elementy opisu położenia społecznego Romów w Polsce w 1999 r.* przygotowany przez Stowarzyszenia Romów w Polsce na zlecenie Krajowego Urzędu Pracy podaje, iż co trzeci badany Rom nie ma ukończonej szkoły podstawowej, a wykształcenie wyższe ma 0,8 proc. tej populacji²⁷. Edukacja szkolna obejmuje obecnie około 80 proc. dzieci. Ich frekwencja jest niska i kończą ją one przedwcześnie. Za przyczyny tego stanu rzeczy uważa się niedostateczną znajomość języka polskiego wśród młodszych dzieci, brak wsparcia w postaci edukacji przedszkolnej, wyczuwalną niechęć nauczycieli w szkole, brak motywacji i związanych z tym postępów w nauce, brak integracji z grupą. Do tego dochodzi czynnik kulturowy, związany ze zwyczajem wczesnego zawierania małżeństw przez nastoletnie romskie dziewczęta i przerywanie w związku z tym edukacji. Model edukacji dzieci romskich jest wciąż dyskutowany. Współcześnie odchodzi się od praktykowanego w przeszłości nauczania dzieci romskich w specjalnie dla nich stworzonych klasach. Romscy liderzy – w opozycji do romskich rodziców, którym często odpowiada taki model nauki – biorą pod uwagę korzyści wynikające z integracji w jak najmłodszym wieku i opowiadają się za klasami, gdzie dzieci romskie uczą się wspólnie z innymi dziećmi.

Innym bardzo trudnym problemem jest fakt, że dzieci romskie są często kierowane do szkół specjalnych. Pod tym względem najgorzej jest w województwie małopolskim i opolskim²⁸. Głównym powodem orzeczeń stwierdzających konieczność specjalnego trybu nauczania były niskie wyniki w testach badania inteligencji, uwarunkowane zbyt słabą znajomością języka polskiego. Dzieci najczęściej przychodziły do szkoły bez

²⁷ Por. A. Paszko, *Doświadczenia krajowe w zakresie rozwiązywania problemów mniejszości romskiej na rynku pracy*, [w:] *Romowie na rynku pracy – problemy i sposoby ich rozwiązywania*, red. M. Zawicki, Kraków 2007, s. 31.

²⁸ Ministerstwo Spraw Wewnętrznych i Administracji, Departament Wyznań i Mniejszości Narodowych, Notatka na temat realizacji Pilotażowego programu rządowego na rzecz społeczności romskiej w województwie małopolskim na lata 2001–2003 oraz Programu na rzecz społeczności romskiej w Polsce, Warszawa 2004, s. 4, www.msw.gov.pl/f?p/pdf/041216-romowie.pdf (20.11.2014).

wstępnej, przedszkolnej edukacji, która zapewniłaby im odpowiedni poziom integracji ze środowiskiem szkolnym. W 2008 roku sekretarz stanu w Kancelarii Premiera Elżbieta Radziszewska zadeklarowała, że podczas posiedzenia zespołu ds. Romów w MSWiA zostaną podjęte działania mające na celu przeciwdziałanie tego typu praktykom. Jednym z kroków w tym kierunku miało być przygotowanie specjalnych testów, które będą mogły rzetelnie ocenić umiejętności romskich dzieci bez konieczności opanowania przez nie (na początkowym etapie edukacji) zasad posługiwania się polskim językiem. Deklaracja ta nie została jednak spełniona i do tej pory nie przygotowano odpowiednich testów²⁹. W wyniku braku widocznego zainteresowania organów rządowych tą kwestią Stowarzyszenie Romów w Polsce powołało niezależny zespół psychologów pod kierownictwem prof. Haliny Grzymały-Moszczyńskiej, którego celem było przeprowadzenie kontrolnych badań romskich dzieci z orzeczeniem niepełnosprawności intelektualnej, uczących się w szkołach specjalnych na terenie województw: małopolskiego, śląskiego i opolskiego, niewerbalnymi testami inteligencji. Wnioski zostały przedstawione w raporcie z 2011 roku *Funkcjonowanie poznawcze i językowe dzieci romskich w szkołach podstawowych, specjalnych i masowych – konteksty społeczne*. Z tego raportu wynika, iż aż 52 proc. dzieci z przebadanej grupy mieściło się w przedziale pełnosprawności intelektualnej³⁰. Rekomendacje zespołu badawczego pokrywają się z opiniami autorów innych projektów, które za cel miały określenie stanu i perspektyw romskiej edukacji. Za jedną z najważniejszych kwestii uznano wzmocnienie systemu przedszkolnej edukacji romskich dzieci. Równie ważne jest wprowadzenie dodatkowych lekcji z języka polskiego tak w szkole, jak i w specjalnych świetlicach, które funkcjonują przy części romskich osiedli. Bardzo dobrze przyjęty przez społeczeństwo romskie jest pomysł ustanowienia funkcji asystenta edukacji romskiej. Jego najważniejszym zadaniem jest wszechstronna pomoc dzieciom w nauce w środowisku szkolnym. Pełni on również niezwykle ważną funkcję łącznika pomiędzy romską mniejszością a resztą społeczeństwa. Tę funkcję niezwykle cenią sobie też starsi Romowie korzystający z pomocy asystenta w załatwianiu spraw urzędowych³¹. Do obowiązków asystenta należy również komunikacja z kadrami pedagogicznymi placówek szkolnych, monitorowanie wyników nauczania, zachowania oraz frekwencji uczniów. Projekt *Asystent edukacji romskiej* jest trafny, gdyż osoba spełniająca tę funkcję jest nie tylko odpowiedzialna za motywowanie uczniów i ich rodziców. Asystent ma również możliwość wyjaśniania nauczycielom i innym pracownikom placówek edukacyjnych problemów wynikających z różnic kulturowych, przyczyniając się tym samym do niwelowania nieporozumień i poprawy relacji rodzic–nauczyciel³². Realistycznym założeniem wydaje się to, że konsekwentne realizowanie rekomendowanych, a często już i trwających praktyk, nie tylko poprawi stosunek Romów do edukacji szkolnej,

²⁹ Por. M. Kołaczek, *Mali Romowie w szkołach specjalnych w Polsce – wykluczenie z perspektywy kulturowej i społecznej*, [w:] KIMR, s. 226n.

³⁰ M. Kołaczek, *Mali Romowie w szkołach specjalnych w Polsce...*, dz. cyt., s. 226.

³¹ Por. Uchwała Rady Ministrów nr 202/2014 z dnia 7 października 2014 r. w sprawie ustanowienia programu wieloletniego „Program integracji społeczności romskiej w Polsce na lata 2014–2020”, s. 180, www.malopolska.uw.gov.pl/doc/Uchwała_RM_Program_romski.pdf (10.03.2015).

³² Por. Projekt Asystent edukacji romskiej, http://mopsplock.eu/portal/pl/projekt_asystent_edukacji_romskiej.html (12.03.2015).

ale też (poprzez działania o charakterze integracyjnym) polepszy wzajemne stosunki uczniów romskich i ich nieromskich kolegów szkolnych.

3.2. PRACA

Długotrwałe bezrobocie stanowi jeden z największych problemów tej etnicznej mniejszości. Badania w ramach projektu *Romowie na rynku pracy* zrealizowanego w Programie Inicjatywy Wspólnotowej EQUAL w Polsce w 2006 roku wykazały skalę tego zjawiska – prawie 90-procentowe bezrobocie³³. Ponieważ system pomocy społecznej nie oferuje specjalnych świadczeń ze względu na narodowość lub etniczność, nie jest prowadzona statystyka w zakresie udzielania pomocy osobom romskiego pochodzenia. Korzystają oni ze świadczeń pomocy społecznej określonych ustawą z 2004 roku na ogólnie przyjętych zasadach³⁴. Raport *Romowie – bezrobocie. Elementy opisu położenia społecznego Romów w Polsce w 1999 r.* przygotowany na zlecenie Krajowego Urzędu Pracy szczegółowo przedstawiał sposób doświadczania braku pracy przez Romów. Analiza danych wykazała, że „wprawdzie 32% badanych deklaruje chęć pracy zawodowej, ale aż 56% nie udzieliło na pytanie o zainteresowanie podjęciem pracy żadnej odpowiedzi, ponadto pojawiło się specyficzne uzasadnienie braku chęci wykonywania pracy zarobkowej, zakorzenione w tradycji, w rodzaju «u Cyganów nie ma tego»»³⁵. Romowie nie chcą też współpracować z urzędami pracy (tylko 30 proc. miało z nimi kontakt). Za przyczynę podają brak zaufania do urzędu. Pomimo niskiego wykształcenia nie są zainteresowani podnoszeniem kwalifikacji zawodowych (chęć uczestniczenia w kursach przygotowania zawodowego wyraziło jedynie 25 proc. badanych). Z drugiej strony nawet ci, którzy ukończyli proponowane przez urzędy kursy (np. szycia, gotowania, układania kostki brukowej) nie mogą znaleźć zatrudnienia. Powodem jest między innymi brak zaufania pracodawców oraz bierność samych Romów w poszukiwaniu pracy. By lepiej zrozumieć faktyczne szanse na zatrudnienie, trzeba też wziąć pod uwagę stopę ogólnego bezrobocia występującego na obszarach, które licznie zamieszkują Romowie.

Wojewódzki Urząd Pracy w Krakowie podaje, że stan bezrobocia w województwie we wrześniu 2014 roku wynosił 9,8 proc. (w całej Polsce 11,5 proc.). Najwyższą stopę bezrobocia odnotowano w powiatach limanowskim (16,2 proc.), nowosądeckim (14,4 proc.), chrzanowskim (13,7 proc.), nowotarskim (12,9 proc.). Jednak z drugiej strony aż 90 proc. Romów zamieszkuje miasta, gdzie sytuacja na rynku pracy jest o wiele lepsza: Kraków – 5,3 proc., Tarnów i Nowy Sącz po 9,3 proc.³⁶. Przytoczone dane statystyczne pokazują, że możliwości uzyskania i utrzymania pracy przez Romów na terenach szczególnie dotkniętych bezrobociem stanowi problem wymagający szczególnych środków zaradczych. Innym problemem jest zarobkowanie części Romów w tzw. szarej strefie,

³³ Por. www.stowarzyszenie.romowie.net/czytnik-artykulow/items/103.html (10.12.2014).

³⁴ Por. Ustawa z dnia 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej, isip.sejm.gov.pl/Download?id=WDU20091751362&type=3 (12.12.2014).

³⁵ A. Paszko, *Doświadczenia krajowe w zakresie rozwiązywania problemów mniejszości romskiej na rynku pracy*, [w:] *Romowie na rynku pracy – problemy i sposoby ich rozwiązywania*, red. M. Zawicki, Kraków 2007, s. 31.

³⁶ Zob. Wojewódzki Urząd Pracy w Krakowie, Regionalna Mapa Bezrobocia, <http://wup-krakow.pl/malopolski-rynek-pracy/regionalna-mapa-bezrobocia> (13.11.2014).

co skutkuje brakiem ubezpieczenia społecznego i zdrowotnego, a więc i możliwości korzystania z opieki medycznej. Konsekwencją tego będzie również brak emerytur, rent w przyszłości.

Za przyczyny fatalnej sytuacji Romów na rynku pracy powszechnie uważa się brak wykształcenia i sposób, w jaki ta społeczność traktuje pracę zawodową. Kulturowe wzorce – ceniecie prac wymagających sprytu i przynoszących szybki oraz duży zysk – stoją u podstaw braku docenienia wartości pracy nużącej, wymagającej wykonywania tych samych czynności czy też po prostu kiepsko płatnej. Systematyczność i obowiązkowość w wykonywaniu zleconych zadań również nie pozostają w zgodności z systemem wartości cenionych przez tę grupę społeczną. Inne przyczyny tego zjawiska mają charakter psychologiczny, głównie: wyuczona bezradność uniemożliwiająca podjęcie odpowiedzialności za swą sytuację życiową, postawa roszczeniowa polegająca na domaganiu się ciągłej pomocy ze strony różnego rodzaju instytucji oraz traktowaniu tej pomocy jako czegoś, co się należy przez sam fakt bycia Romem.

Ponieważ społeczność romska w dużym stopniu zatraciła pozytywne wzorce pracy i aktywności zawodowej, dlatego szczególnie ważne jest zaplanowanie form pomocy, które będą przeciwdziałać wymienionym powyżej utrwalonym mechanizmom biernego oczekiwania na środki finansowego wsparcia. W myśl twórców programów na rzecz Romów urzędy pracy powinny w większym stopniu skupić się na romskich petentach, a organizowana przez nich pomoc ma uwzględniać specyficzne problemy tej grupy. Za szczególnie potrzebne uznano szkolenia i poradnictwo zawodowe oraz przygotowanie ofert pracy subsydiowanej³⁷. By mogły one właściwie wywiązać się z tego zadania, konieczne jest jednak doszkolenie urzędników w zakresie specyfiki romskiej kultury.

3.3. ZDROWIE

Konstytucja WHO definiuje zdrowie jako „stan dobrego pełnego samopoczucia (dobrostanu) fizycznego, psychicznego i społecznego, a nie wyłącznie brak choroby lub niedomagania”³⁸. Takie rozumienie wskazuje na bezpośredni związek zdrowia z wykluczeniem społecznym. W Polsce nie prowadzi się statystyk dotyczących sfery zdrowia Romów ze względu na szczególną wrażliwość tych danych. Jednak na podstawie rozmów z pielęgniarkami środowiskowymi oraz przeprowadzonych wśród nich ankiet³⁹ można naszkicować obraz ich sytuacji. Za główną przyczynę zwiększonej zachorowalności wśród tej społeczności (w stosunku do społeczności większościowej) uważa się ich trudną sytuacją bytową – stan mieszkań (m.in. brak toalet i bieżącej wody), złe odżywianie, brak pieniędzy na lekarstwa oraz różnego rodzaju problemy z dotarciem do właściwej opieki medycznej. Większość Romów nie stosuje też profilaktyki zdrowotnej, np. szczepień ochronnych. Według danych zawartych w Programie integracji

³⁷ A. Paszko, *Doświadczenia krajowe...*, dz. cyt., s. 39.

³⁸ Por. <http://encyklopedia.pwn.pl> (10.03.2015).

³⁹ Por. A. Gajewska, *Krótki przyczynek do dyskusji o sytuacji zdrowotnej społeczności romskiej w Polsce*, [w:] *Romowie 2013. Od działań systemowych do rozwiązań lokalnych*, red. B. Weigl, M. Różycka, Warszawa 2013, s. 50–56.

społecznej Romów w Polsce na lata 2014–2020 ze szczepień i badań profilaktycznych korzysta jedynie 13 proc. tej populacji⁴⁰. Innymi przyczynami, charakterystycznymi dla tej grupy społecznej, są: niska świadomość zdrowotna, brak konsekwencji w leczeniu (konieczność przyjmowania lekarstw, kontrole zdrowia), mała aktywność ruchowa, związki małżeńskie w bliskiej rodzinie, które skutkują wzrostem chorób związanych z niedorozwojem umysłowym, brak monitorowania ciąży. Romowie mają również problemy z uzależnieniami. Na pierwszym miejscu jest niktynizm, a w dalszej kolejności alkoholizm, hazard i narkomania (u młodych).

Stwierdzone gorszy od ogółu społeczeństwa stan zdrowia Romów wynika z niskiej edukacji w zakresie ochrony zdrowia. Można mówić o dwóch przyczynach takiego stanu rzeczy. Pierwsza wynika ze specyfiki kulturowej samych Romów, druga natomiast ze stosunku ogółu społeczeństwa do Romów⁴¹. Zdrowie rozumieją oni często jako brak choroby takiej, która staje się uciążliwa i uniemożliwia im wypełnianie ważnych funkcji społecznych. Tak rozumiane nie stanowi priorytetu dla tej społeczności. Ważniejsze są dla nich sprawy związane z finansami. Niechęć do kontaktów ze służbą zdrowia pogłębiają kwestie romskiej obyczajowości, które często wiążą się z ryzykiem przekroczenia zasad *megeripen*. Dla konserwatywnych grup romskich konieczność podporządkowania się wymaganiom hospitalizacji stanowi wystarczający hamulec przed przyjęciem tego typu leczenia. Dla Romów szczególnie ważne są więzi rodzinne, przy czym nie ograniczają się one jedynie do najbliższej rodziny. Stąd często dochodzi do napięć pomiędzy Romami a personelem medycznym szpitali podczas odwiedzin chorego. Romowie przychodzą z wizytą gromadnie, często poza wyznaczonymi godzinami, chcą towarzyszyć krewnemu podczas przygotowań do zabiegów itp. Innym problemem jest sposób, w jaki postrzegają oni lekarza. Dla większości tej społeczności jego funkcja polega jedynie na stwierdzeniu choroby, co sprawia, że stosunek Romów do lekarza nacechowany jest lękiem. Proces leczenia zalecony przez personel medyczny również obarczony jest nieufnością i nastawieniem na szybkie wyleczenie choroby. Gdy więc nie widać spodziewanych efektów, Romowie tracą motywację do kontynuowania przepisanych działań. Z drugiej strony brak wiedzy u służby zdrowia na temat kultury Romów sprawia, że często traktują ich jako niesubordynowanych, trudnych w kontaktach i konfliktowych. Stanowi to dla nich utrudnienie w wykonywaniu codziennych obowiązków⁴². Z kolei zachowanie personelu uznawane jest przez Romów za przejaw niechęci i dyskryminacji, co przyczynia się do utrwalania wzajemnych stereotypów i zwiększa dystans między stronami.

ZAKOŃCZENIE

W świetle analizy fundamentalnych problemów determinujących sytuację Romów w Polsce jest rzeczą oczywistą, że do zagadnienia wykluczenia społecznego trzeba

⁴⁰ Por. <http://mniejszosci.narodowe.mac.gov.pl/mne/romowie/program-integracji-spol/8303,Program-integracji-spolnoscni-romskiej-w-Polsce-na-lata-2014-2020.html> (15.12.2014).

⁴¹ M. Szewczyk, *Edukacyjne i kulturowe uwarunkowania dostępu Romów do usług medycznych*, „Studia Romologica” 2013, nr 6, s. 177–183.

⁴² M. Szewczyk, *Edukacyjne i kulturowe uwarunkowania...*, dz. cyt., passim.

podchodzić, uwzględniając różne perspektywy, bowiem ono „nie jest tylko kwestią zewnętrznymi mechanizmów wolnego rynku, jakości stanowiącego przez ludzi prawa, skuteczności zewnętrznych struktur życia państwowego i społecznego, ale jest przede wszystkim kwestią rozumienia człowieka i jego osobowej wartości”⁴³. Historia Romów w Polsce uczy nas o znikomej wartości krótkotrwałych, niekompletnych akcji przeprowadzanych przez sprawujących w danym okresie czasu władzę. Stosunkowo znaczne podniesienie poziomu edukacji i pracy wśród romskiej społeczności w latach komunistycznych na skutek obowiązku pracy i nauki oraz zapewnienia i pilnowania jej ciągłości zostało zaprzepaszczone przez zmiany związane z upadkiem systemu i restrukturyzacją gospodarki. Długoletnie, a raczej wielopokoleniowe zaniedbania i dyskryminacja tej mniejszości etnicznej (zresztą nie tylko w Polsce) sprawiły, że najbardziej bezradna grupa – Bergitka Roma – niemal całkowicie zdana jest na pomoc państwa w codziennej egzystencji. W „płynnej fazie nowoczesności”⁴⁴ trudno zakładać, że edukacja, pracowitość i oszczędność doprowadzą do integracji, jaką zakładają przedstawiciele władz Unii Europejskiej.

Z powyżej naszkicowanego obrazu sytuacji Romów w Polsce, ze szczególnym uwzględnieniem województwa małopolskiego, wynika konieczność kontynuowania programów związanych z integracją społeczną tej etnicznej mniejszości. Odległa – ale również i ta bardziej współczesna – historia oraz różnice kulturowe są odpowiedzialne za obecną sytuację społeczno-ekonomiczną Romów. Integracja środowisk jest procesem długoterminowym. Nie można więc oczekiwać szybkich rezultatów – nawet wówczas gdy mamy do czynienia z intensywnymi staraniami obu stron. Trzeba zdawać sobie też sprawę z tego, iż polityka integracyjna zawsze jest wpleciona w szerszy kontekst polityczny. Zależy też ona od przemian o charakterze globalnym, które w swej istocie są nieprzewidywalne. Ważne więc jest, by ukierunkować swe działania i inwestycje przede wszystkim na kształtowanie świadomości społecznej w celu budowania wzajemnego zrozumienia i szacunku.

LITERATURA

- Bartosz A., *Nie bój się Cygana*, Sejny 1994.
- Bauman Z., *Straty uboczne. Nierówności społeczne w epoce globalizacji*, Kraków 2012.
- Biuletyn Regionalnego Ośrodka Polityki Społecznej w Krakowie „es.O.es” 3 (2013) <http://www.rops.krakow.pl/publikacje/kwartalnik-es-O-es/2013.html> (11.10.2014).
- Drożdż M., *W poszukiwaniu antropologicznych kontekstów wykluczenia społecznego. Inspiracje personalistyczne*, „Studia Socialia Cracoviensia” 2 (2014), s. 83–95.
- Ficowski J., *Cyganie polscy*, Warszawa 1953.
- Gajewska A., *Krótki przyczynek do dyskusji o sytuacji zdrowotnej społeczności romskiej w Polsce*, [w:] *Romowie 2013. Od działań systemowych do rozwiązań lokalnych*, red. B. Weigl, M. Różycka, Warszawa 2013, s. 50–61.
- Komisja Europejska, *Przełamać zaklęty krąg wykluczenia Romów*, http://ec.europa.eu/news/employment/100408_pl.htm (15.11.2014).

⁴³ M. Drożdż, *W poszukiwaniu antropologicznych kontekstów wykluczenia społecznego. Inspiracje personalistyczne*, „Studia Socialia Cracoviensia” (2014) 2, s. 94.

⁴⁴ Por. Z. Bauman, *Straty uboczne. Nierówności społeczne w epoce globalizacji*, Kraków 2012.

Kołaczek M., *Mali Romowie w szkołach specjalnych w Polsce – wykluczenie z perspektywy kulturowej i społecznej*, [w:] *Kierunki integracji małopolskich Romów*, red. M. Leśniak, S. Sorys, Kraków 2014, s. 221–234.

Leśniak M., *Edukacja, zatrudnienie, kultura-kierunki integracji małopolskich Romów*, [w:] *Kierunki integracji małopolskich Romów*, red. M. Leśniak, S. Sorys, Kraków 2014, s. 89–129.

Machnik-Pado A., Kudłacz M., *Katalog przedsiębiorstw romskich*, Kraków 2010.

Ministerstwo Spraw Wewnętrznych i Administracji, Departament Wyznań i Mniejszości Narodowych, Notatka na temat realizacji Pilotażowego programu rządowego na rzecz społeczności romskiej w województwie małopolskim na lata 2001–2003 oraz Programu na rzecz społeczności romskiej w Polsce, Warszawa 2004, <http://www.msw.gov.pl/ftp/pdf/041216-romowie.pdf> (20.11.2014).

Mróz L., *Od Cyganów do Romów. Z Indii do Unii Europejskiej*, Warszawa 2007.

Narodowa Strategia Integracji Społecznej, <http://www.funduszeuropejskie.gov.pl/informator/npr2/dokumenty%20strategiczne/Narodowa%20Strategia%20Integracji%20Społecznej.pdf> (9.11.2014).

Narodowa Strategia Integracji Społecznej dla Polski, <http://www.mpips.gov.pl/userfiles/File/mps/NSIS.pdf> (10.11.2014).

Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011. Raport z wyników, Warszawa 2012, http://stat.gov.pl/cps/rde/xbcr/gus/lud_raport_z_wynikow_NSP2011.pdf (4.11.2014).

Palczyński T., *Interpersonalne stosunki międzykulturowe*, Kraków 2007.

Palewicz-Kwiatkowska J., *Wpływ aktywności finansowej Unii Europejskiej na położenie społeczne Romów w Polsce*, Kraków 2013.

Paszko A., *Doświadczenia krajowe w zakresie rozwiązywania problemów mniejszości romskiej na rynku pracy*, [w:] *Romowie na rynku pracy – problemy i sposoby ich rozwiązywania*, red. M. Zawicki, Kraków 2007, s. 29–44.

Program integracji społeczności romskiej w Polsce na lata 2004–2013, <http://mniejszosci.narodowe.mac.gov.pl/mne/romowie/program-integracji-spol/8303,Program-integracji-spolesznosci-romskiej-w-Polsce-na-lata-2014-2020.html> (10.03.2015).

Program integracji społeczności romskiej w Polsce na lata 2014–2020, Uchwała Rady Ministrów 2014, nr 202, http://www.malopolska.uw.gov.pl/doc/Uchwała_RM_Program_romski.pdf (12.03.2015).

Projekt Asystent edukacji romskiej, http://mosplock.eu/porta1/pl/projekt_asystent_edukacji_romskiej.html (10.11.2014).

Sprawozdanie z realizacji Pilotażowego programu rządowego na rzecz społeczności romskiej w województwie małopolskim na lata 2001–2003, <http://mniejszosci.narodowe.mac.gov.pl/mne/romowie/program-na-rzecz-spole/pilotazowy-program-rza/6723,Sprawozdanie-z-realizacji-Pilotazowego-programu-rzadowego-na-rzecz-spolesznosci.html> (5.11.2014).

Stosunek Polaków do innych narodów, „Komunikat z badań CBOS” 20 (2014), http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2014/K_020_14.PDF (5.11.2014).

Szewczyk M., *Edukacyjne i kulturowe uwarunkowania dostępu Romów do usług medycznych*, „Studia Romologica” 6 (2013), s. 173–186.

Ustawa z dnia 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej, isip.sejm.gov.pl/Download?id=WDU20091751362&type=3 (12.12.2014).

Ustawa z dnia 6 stycznia 2005 r. o mniejszościach narodowych i etnicznych oraz języku regionalnym, <http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU20050170141> (5.11.2014).

Wojewódzki Urząd Pracy w Krakowie, Regionalna Mapa Bezrobocia, <http://wup-krakow.pl/malopolski-rynek-pracy/regionalna-mapa-bezrobocia> (13.11.2014).

Zdrowie, [w:] <http://encyklopedia.pwn.pl> (10.03.2015).